

Ірина Кочан
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВАРІАНТИ І СИНОНІМИ ТЕРМІНІВ З МІЖНАРОДНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

© Кочан І., 2008

Синоніми й варіанти в термінології явище не бажане, але цілком реальне, його існування сприяє унормуванню фахової мови, бо з часом одна з одиниць починає домінувати, відтісняючи іншу на другий план. Існують такі відношення між термінами з міжнародними компонентами. Оскільки у науковій літературі існують різні трактування цих понять, подамо свій погляд на ці цікаві мовні реалії.

Synonyms and variants are undesirable but quite real in terminology, their existence is instrumental in setting of norms of professional language, because as time goes by one of such units begins to prevail making the other recede into the background. Also there are such relations between terms with international components. As there are different interpretations of these concepts in scientific literature, we will give our own view of these interesting linguistic realities.

Варіативність є однією з іманентних характеристик мови, її фундаментальною властивістю. Характерна вона і для термінології. «Актуальність вивчення проблем варіативності в термінології зумовлена тим, що їх вирішення сприятиме глибшому розумінню багатьох аспектів діахронного розвитку й синхронного функціонування терміносистем, оскільки варіантні відношення – важливий системотворчий, структурно значущий чинник у кожній мові, який наявністю інваріанта й варіантів організовує множину лексичних одиниць у систему, моделює варіантно-інваріантну будову світу» [10] Хоча існують і протилежні думки, що це недолік мови [2].

Серед науковців немає однаковості у трактуванні поняття *в а р і а н т*. Намагаючись розмежувати варіанти й синоніми, деякі дослідники починають відносити до варіантів лише однокореневі утворення, семантична близькість яких ґрунтується на тотожності граматичної функції. Виділяючи словотвірні чи морфологічні варіанти як явища, пов'язані із тотожністю одиниці, не враховують структуру цих одиниць, а саме те, що однокореневі одиниці, навіть ідентичні за своїм значенням, не можуть бути варіантами того самого слова вже тому, що вони утворені за допомогою словотворення, тобто основного способу творення слів у мові.

Сьогодні вчені ведуть мову про широке й вузьке значення варіанта. У *в у з ь к о м* у розумінні – це часткова модифікація того самого мовного знака, яка характеризується тотожністю значень і не порушує тотожності знака самому собі. Тому розрізняють *фонетичні, граматичні та орфографічні модифікації* тієї самої термінологічної одиниці. Вони можуть відрізнятися часом виникнення та частотою вживання. Це *ф о р м а л ь н і* варіанти. Інваріант у такому випадку перебуває у плані вираження терміна. При такому підході синоніми перебувають поза рамками варіантності, оскільки їх можна виявити лише на основі формального інваріанта. У *ш и р о к о м* у розумінні – це множинність засобів вираження того самого значення. У такому випадку синоніми також можна вважати варіантами терміна.

В а р і а н т и терміноодиниць – це паралельні форми існування мовної одиниці, що мають певні відмінності на рівні наголосу, фонеми, морфеми тощо. Серед слів із міжнародними компонентами виявлені варіанти: *макрокефалія* – *макроцефалія*; *нітробензен* – *нітробензон*; *ендодерма* – *ентодерма*; *ендопаразити* – *ентопаразити*; *палеоантропи* – *палеантропи* тощо. Їх подають «Словник української мови», «Словник іншомовних слів», «Російсько-український технічний словник», «Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник», «Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови». Усі слова вважаються нормативними й побутують у нашій фаховій лексиці.

Класифікацію *варіантів* здійснив О. Тараненко [14]. Він виділяє (подаємо з авторськими прикладами):

- 1) *фонетичні* варіанти (варіанти, що розрізняються звуковим складом): *урожай* – *врожай*;
- 2) *акцентуаційні* варіанти (*мабуть* і *мабуть*);
- 3) *орфоепічні* варіанти (*соня[чн]ий* – *соня[шн]ий*);
- 4) *орфографічні* варіанти (*парнас* – *Парнас*);
- 5) *морфологічні* варіанти:

а) варіанти, що розрізняються наявністю *різних формотворчих афіксів* та парадигмою відмінювання (жодний – жоден);

б) варіанти, що розрізняються наявністю *різних граматичних категорій при змінній або тій самій формі слова* (*генезис* – *генеза*);

в) варіанти *синтаксичного зв'язку* (*глузувати з кого-чого і над ким, чим*);

б) *словотвірні* варіанти (*трьохтисячний* – *тритисячний*);

7) варіанти, що *розрізняються порядком компонентів* (*тишком-нишком* – *нишком-тишком*);

8) *комбінаторні* варіанти (*життєвий* і *життьовий*).

Деякі із названих варіантів дериватологи трактують як словотвірні синоніми.

У нашому випадку наявність варіантів можна звести до таких груп:

Фонетико-фонематичні (варіанти на рівні іншомовних основ):

а) з пропуском одного із звуків (букв): *палеоантропи* – *палеантропи*; *гелікоптер* – *гелікоптер*⁺

б) з відмінністю в одному звукові (букві): *телеозавр* – *телеосавр*; *флюорографія* – *флуорографія*; *неврилемома* – *невролемома*; *невровіруси* – *нейровіруси*; *макрокефалія* – *макроцефалія*; *ендодерма* – *ентодерма*.

С и н о н і м и, або терміни зі спільним денотатом, але р і з н о ю формою вираження, що мають тотожні або майже тотожні значення. У науковій літературі їх нерідко називають ще дублетами. Зокрема О. Толикіна [17] вважає, що в рамках терміносистем ми маємо справу лише із д у б л е т а м и. Дублетність передбачає співвідношення синонімів з одним денотатом. Однак, на думку В. М. Лейчика, це поняття значно складніше. Адже, «по-перше, синоніми можуть позначати як те саме поняття, так і декілька близьких понять, які частково пересікаються чи накладаються... по-друге, навіть, якщо синоніми позначають те саме поняття, семантична структура їх може бути цілком відмінною: розкладаючи її методом компонентного аналізу на елементарні смисли, спільними мають бути лише основні компоненти змісту. Ми маємо справу з дублетами лише в тому випадку, коли збігаються всі без винятку компоненти значень синонімів» [9]. У межах підмов науки та техніки часто натрапляємо на таке явище, коли те саме поняття виражають різними способами в різних підмовах чи терміносистемах. Напр.: *гексаметилентетрамін* (у хімії) та *уротропін* (у фармакології). Оскільки ці терміни належать до різних сфер науки й техніки (різних підмов), доцільно називати такі терміни е к в і в а л е н т а м и.

⁺ Тут наявне усічення першої основи, а отже, це можна розглядати і як словотвірний варіант, варіант основи композита

Т. Михайленко зазначає, що «майже всі вітчизняні та зарубіжні мовознавці визнають природність і неминучість синонімічних відношень між термінами як вияв загальномовних процесів, проте залишаються дискусійними деякі проблеми: з'ясування меж термінологічної синонімії, визначення критеріїв синонімічності в термінології, роль термінів-синонімів, особливості фіксації синонімічних термінів у словниках» [13].

Термінологічні синоніми (дублети) мають такі різновиди:

1) різні іншомовні слова: аероцеле – *ангіоневроз* – дистонія; *андрогінія* – гермафродитизм; *бластома* – неоплазма; *нітроцементация* – ціанування; *макросомія* – гігантизм; *екзотоксин* – холероген; *геоботаніка* – фітоценологія;

2) іншомовне й національне слово: *автоінтоксикація* – самоотруєння, *автоінфекція* – самозараження, *автофілія* – самозакоханість, *бластома* – пухлина, *макробіот* – довгожителі; *екзоцентричний* – зовнішній; *екзотропія* – косоокість; *ортогональний* – прямокутний; *гідротерапія* – водолікування; *батометр* – глибиномір; *геліотерапія* – сонцелікування;

3) синонімія на рівні словосполучень*: *олігофренія ксеродермічна* – *синдром Руда*.

М і ж р і в н е в а синонімія наявна тоді, коли в синонімічні відношення вступають:

1) композит і словосполучення з іншомовними словами: *артроліз* – *операція Вольфа*, *олігодендрогліобластома* – *олігодендрогліома диференційована*; *гемограма* – *лейкоцитарна формула*;

2) іншомовний композит й українське словосполучення: *ангіома* – судинна пухлина, *ангіопатія* – захворювання кровоносних судин; *батибіонти* – глибоководні тварини; *біоліти* – гірські породи; *геліофіти* – світлолюбіві рослини; *гематоцеле* – кров'яний набряк; гепатоліт – камінь печінковий, *гідроцефалія* – головна водянка, водянка голови; *гідрофобія* – водобоязнь, *олігофренія* – природжене недоумство; *остеопетроз* – мармурова хвороба; *остеоцит* – клітина кісткова;

3) іншомовний композит і гібридне словосполучення: *анероїд* – металевий барометр; *гідромасаж* – водний масаж; *гносеологія* – теорія пізнання; *гетерозис* – гібридна сила; *ангіоневроз – судинний невроз*, *гемограма* – *формула крові*.

Д и с к у с і й н и м є визначення статусу (синоніми чи варіанти) частково подібних за формою вираження термінів, що різняться лише якоюсь частиною, зокрема таких, як:

1) на рівні обидвох запозичених слів із синонімною першою частиною; *аероцеле* – *трахеоцеле*, *акродисплазія* – *краніодисплазія*, *астробіотика* – *екзобіотика*; *гологамія* – *макрогамія*; *орнітофауна* – *авіафауна*; *олігопное* – *гіпопное*;

2) із відмінною другою частиною: *акрокранія* – *акроцефалія*; *нейролюес* – *нейросифіліс*; *олігооптіалізм* – *олігосіалія*; *гнотобіологія* – *гнотобіотика*; *гірогоризонт* – *гіровертикаль*;

3) скорочене словосполучення і його розгорнутий варіант, напр.: *біопотенціали* – *біоелектричні потенціали*; *екопроблематика* – *екологічна проблематика*; *нітробактерії* – *нітрофікувальні бактерії*;

4) ряди з різноструктурними одиницями: *астробіологія* – *екзобіологія* – *космічна біологія*; *остеобластома* – *остеоїд* – *остеома гігантська*.

Зокрема М. Д. Степанова, А. О. Брагіна ототожнюють композит та словосполучення і вважають їх «цілком синонімічними» [15; 1]. Н. Ф. Клименко називає їх словотвірними дериватами, бо складні слова ніби розгортають закладену у відповідний фразеологізм метафору [7]. Більшість дослідників-термінологів (В. П. Даниленко, В. І. Молодець, Л. Малевич) також зараховують їх до синонімів.

Оскільки для їх творення були використані різні структурні компоненти, то їх не можна кваліфікувати як варіанти. Це різні слова й говорити про абсолютну дублетність розглянутих термінів не можна, оскільки існує дуже чітке функціонуальне* розмежування у використанні греко-латинських та українських терміноелементів. Зокрема, греко-латинські термінологічні одиниці

* словосполук – *ред.*

* функційне – *ред.*

використовують, зазвичай, для побудови однослівних медичних термінів, а українські чи гібридні – у термінах-словосполученнях і можуть бути поширеними у професійній лексиці. Крім того, вони відрізняються семантикою словотвірних елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування. Вивчення синонімічних процесів має важливе теоретичне значення. Воно проливає світло на механізм номінації, демонструє паралельність форм: композита і афіксального утворення, композита й словосполучення, оскільки внаслідок істотної ознаки виникають мовні одиниці різного характеру.

Довгий час існувала думка, що між однокореновими утвореннями з тим самим значенням не може бути зв'язків синонімічного плану, бо подібні утворення являють собою не окремі самостійні слова, а є словотвірними варіантами слів (О. Ахманова, О. Смирницький, О. Іванникова).

«Словотвірними синонімами» Л. Дідківська та Л. Родіна вважають ряди спільнокоренових дериватів, які належать до однієї частини мови й оформлені різнозвучними афіксами з однаковим, спільним словотвірним значенням» [5, с. 5]. Різносукфіксні деривати спільної основи, які виявляють додаткові значення (співзначення) або відтінки значень зі збереженням спільного основного значення, розглядають як *лексичні синоніми* [5, с. 88].

Якщо проаналізувати зв'язки семантично близьких однокоренових слів, то стає очевидним, що синонімічні відношення виявляються й у однокоренових слів.

Синонімічність на рівні міжнародних коренових компонентів має свої особливості і два різновиди:

а) перший із них є наслідком переосмислення різноманітних словоформ, у результаті чого на українському мовному ґрунті відбулося поглинання коренем елементів закінчення. Значення слова при цьому абсолютно не змінюється. Так, грецький корінь *гем-* утворено на основі називного відмінка, тоді як його варіант *гемат-* – на основі родового відмінка: *гемокатоліз* – *гематокатоліз*; *гемоперикардит* – *гематоперикардит*. *нейродерматит* – *нейродерміт*;

б) синонімічність на рівні іншомовних суфіксів: *лейкоз* – *лейкемія*; *зоофіліям* – *зоофілія*, *токсодермія* – *токсикодермія*, *пірокатехін* – *пірокатехол*;

г) з усіченою й не усіченою основою: *радіокоментар* – *радіокоментарій*; *макрокосм* – *макрокосмос*; *мікрокосм* – *мікрокосмос*, *ендокард* – *ендокардій*; *нітроген* – *нітрогеніум*; і под.;

д) виявлено також синоніми з перестановкою компонентів: *нейроліліт* – *ліліоневрит*.

Деякі з цих варіантів є дискусійними, оскільки окремі дослідники (В. П. Даниленко, С. А. Карпіловська) розглядають їх як словотвірні варіанти [4; 6].

Уживання варіантів у мові не є свідченням її досконалості. Це однозначний недолік термінології.

У результаті довільного перекладу іншомовних джерел науково-технічної інформації з'явилася велика кількість семантично і стилістично невиправданих термінів-синонімів.

Як відомо, синоніми в термінології – явище небажане. Про них багато пишуть, синонімів у науковій мові намагаються уникати, та все одно вони існують. Це свідчить, передусім, про стан становлення терміносистем, особливо сьогодні, коли українська мова набула державного статусу, але за такий короткий час ще не відбулося уніфікації термінів на внутрішньосистемному та міжсистемному спілкуванні. Однак мова сама регулює вибір одного терміна із синонімічних пар. Першопричиною такого відбору може стати передусім «старіння» одного з композитів, його рідковживаність. Зокрема, такі назви, як *бісульфати*, *галоїди*, *геогнозія*, *глотологія* поступилися місцем композитам *гідросульфати*, *галогени*, *геологія*, *лінгвістика* (*мовознавство*). Як зазначено у словниках, термін *геогнозія* був поширений наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.; а слово *глотологія* тепер уживається рідко.

Д. С. Лотге застерігав, що існування двох чи кількох термінів для позначення одного поняття приховує ту небезпеку, що один із цих термінів може звузити або розширити свою семантичну структуру, і врешті-решт почати позначати цілком інше поняття [10, с. 10]. На його думку, допустимою може бути лише синонімія, що містить два терміни, один із яких є короткою формою

іншого, напр. *біопотенціали* – *біоелектричні потенціали*; *екопроблематика* – *екологічна проблематика*. Ці терміни побудовані так, що розширений варіант охоплює ознаки поняття у розкритішій формі, хоч не позначає жодного іншого поняття в зіставленні з композитом ні за значеннями терміноелементів, ані за змістом терміна в цілому. Учений називає такі терміни парними і вважає їх існування можливим лише за тих умов, коли вони співвідносяться з одним поняттям. Короткі синоніми до повних термінів можливі у вузькопрофесійному вживанні й непридатні для науково-популярного та власне наукового стилів мови.

А. П. Коваль переконана, що «у науковій мові насиченість НТТ синонімами пояснюється тим, що переважна більшість термінів є порівняно недавніми утвореннями. Поява нового поняття викликає звичайно появу відразу кількох термінів, створених у різних місцях різними людьми... З часом зміст і обсяг нового поняття уточнюється, з'являється можливість відділити найхарактерніші ознаки поняття і створити або вибрати з наявних термін, який відповідає поставленим вимогам. Решта синонімів до цього поняття поступово виходить з ужитку. Таким чином, наявність синонімічних термінів у науковому стилі мови є їхоч і небажаним, але неминучим наслідком бурхливого розвитку науки і техніки» [8].

Існує синонімія між словами *гелікоптер* – *автожир* – *вертоліт*. Перше слово придумав до свого винаходу у XV ст. Леонардо да Вінчі шляхом поєднання грецького *έλις* – «спіраль, гвинт» та латинського *pteros* – «птах», слово *автожир* французького походження від *autogyre* від грець *αυτός* «сам» і *γυρος* – «коло». Слово *вертоліт* – транслітерація російського *вертолет*, яке фіксується вже у 30-х роках в «Толковом словаре русского языка» Д. Н. Ушакова [18]. Тобто синоніми різняться як часом своєї появи, так і різними джерелами запозичення, що пов'язано, без сумніву, з удосконаленням конструкції літального апарата. Є ще синонім *гвинтокрил*. На думку деяких авторів, він має перспективу у вживанні.

Останнім часом спостерігається тенденція впроваджувати у сферу наукового мовлення суто українські терміни. Перевидаються словники «золотого десятиліття», які містили такі терміни, досліджується науково-лексикографічна спадщина Інституту Української Наукової Мови, пропонує свої послуги діаспора. Знаходяться ентузіасти такої справи й у нас, що спостерігаємо в термінографічних виданнях кінця XX – початку XXI ст. Однак є і невмотивовані пропозиції. Зокрема, видавництво «Тріада» перевидала 1994 року «Російсько-український медичний словник» М. Галина, у якому запропоновані такі новотвори: *саркома* – *м'ясак* [с. 149], *міома* – *м'язак* [с. 90]; *пневмонія* – *легенниця* [с. 121], *туберкульоз* – *бугорчатка* [с. 170]. Цікаві заміники слів з міжнародними компонентами знаходимо і в «Російсько-українському медичному словнику», який уклали О. Мусій, С. Нечай, О. Соколюк та С. Гаврилюк (Умань, 1992). Зокрема до термінів: *гомеопатія* – *подібнолікування, подібнолікувальність* [с. 124]; *біопотенціал* – *життєзарядоспроможень, життєзарядоспроможець, життєзаряд-оспроможник, життєзарядосилень, життєзарядосилець, життєзарядосильник* [с. 71]; *кардіолог* – *серцезнавець, серцівник* [с. 184]; *уролог* – *сечівничник, сечознавець* тощо [с.394]. Однак, гадаємо, що національні відповідники порушують принцип терміносистеми, розпорошують її, водночас міжнародні компоненти дозволяють уніфікувати слова-терміни, надати їм системотвірних ознак. На думку Ю. Нізельського, такі терміни, як *олігомер, еластопласти, електроліти, термоклей, фотоініціатор* і под. «відбивають сучасний рівень» науки [14].

Чимало пропозицій щодо заміни іншомовних слів, побудованих із класичних коренів, подали П. Штепа та М. Вакуленко. Зокрема вдалими, на нашу думку, є українські еквіваленти до термінів з постпозиційними компонентами *-граф, -метр, -логія, -фон*. Напр.: *гідрограф* – **вологопис, вологописець, вологописка**; *кімограф* – **хвилеписець, пловіограф** – **дощописець** (Вакул.), *альтиметр* – **висотомір, бариметр** – **тягомір, барометр** – **тискомір, мікрометр** – **дрібномір, метеорологія** – **погодознавство** (Штепа), **погодопис** (Вакуленко); *сейсмологія* – **трусознавство** (Вакуленко); *гідрофон* – **водослухавка**. Вибираючи між своїми й запозиченими формальними

елементами, іншомовні не відкидаються беззастережно, бо іноді вони мають певні переваги перед зрозумілими для всіх терміноелементами рідної мови.

Дублети слід по-різному оцінювати в кожному конкретному випадку. Якщо вони стали основою для словотвірних гнізд і таким чином увійшли в термінологічне поле, то відмовитися від них практично неможливо.

Отже, синоніми в термінології – явище неоднорідне. У межах наукового стилю мови – синоніми небажані, навіть шкідливі, бо руйнують термін як дефінітивну одиницю системи. У професійно-виробничій сфері, в усному мовленні фахівців, творяться й уживаються спрощені, скорочені терміни, які нерідко є випадковими, безсистемними й не вживаються поза виробничо-професійною сферою.

1. Брагина А. А. Синонимический ряд: словосочетание – слово / А. А. Брагина // *Новые слова и словари новых значений*. – Л., 1978. – С. 184.
2. Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології / М. Вакуленко. – К., 1996.
3. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма / К. С. Горбачевич. – Л., 1978.
4. Даниленко В. П. Терминообразование / В. П. Даниленко // *Научно-техническая терминология (РЖ)* – 1983. – № 2.
5. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родіна. – К., 1982 – С. 5.
6. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К., 1999.
7. Клименко Н. Ф. Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко – К., 1984. – С. 210.
8. Коваль А. П. Синоніміка в термінології / А. П. Коваль // *Дослідження з лексикології й лексикографії*. – К.: Наук. думка. – 1965.
9. Лейчик В. М. Термины-синонимы, дублеты, эквиваленты, варианты / В. М. Лейчик // *Актуальные проблемы лексикологии и словообразования*. – Новосибирск, 1973. – Вып.2. – С. 103–107.
10. Лотте Д. С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов / Д. С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1941.
11. Малевич Л. До проблеми позамовної детермінованості української гідромеліоративної термінології / Л. Малевич // *Українська термінологія і сучасність*. – К., 1997. – С. 176–178.
12. Малевич Л. Теоретичні проблеми термінологічної варіантності / Л. Малевич // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. – 2002. – № 453.
13. Михайленко Т. Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології / Т. Михайленко // *Українське мовознавство*. – 2003. – № 25. – С. 24.
14. Нізельський Ю. Стандартизація термінів у поліграфії й видавничій справі / Ю. Нізельський // *Проблеми української термінології: Зб. праць 8-ої Міжнародної наук. конф.* – Львів, 2004. – С. 28.
15. Стебунова А. Дублетність та варіантність базових кореневих медичних терміноелементів / А. Стебунова // *Українська термінологія і сучасність*. – К : КНЕУ, 2001. – С. 96–98.
16. Степанова М. Д. Словообразование в современном немецком языке : автореф. дис...д-ра филол. наук / Степанова М. Д. – Л., 1960.
17. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника) / О. О. Тараненко. – К.–Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 16–19.
18. Терещенко С. Синонімія в термінології (лексикографічний аспект) / С. Терещенко // *Українська термінологія і сучасність*. – К: КНЕУ, 2001. – С. 328–330.
19. Толикина Е. И. Синонимы или дублеты / Е. И. Толикина // *Исследование по русской терминологии*. – М.: Наука, 1971. – С. 78–85.
20. Халіновська Л. З історії виникнення назв літальних апаратів / Л. Халіновська // *Українська термінологія і сучасність*. – К., 2001. – С. 174–175.
21. Штепа П. *Словник чужослів: Знахідки* / П. Штепа – Торонто, 1978.